

УДК 37.013

МЕТОДОЛОГІЯ ПЕДАГОГІЧНОЇ ТЕОРІЇ

**Володимир
Буряк**

*Ректор Криворізького державного педагогічного
університету, доктор педагогічних наук, про-
фесор*

Найважливішою умовою підвищення ефективності педагогічної науки є дієвість сучасної педагогічної теорії. Лише така система нових ідей, принципів, категорій може стати основою для удосконалення всіх складових безперервної освіти, надати конкретності та дієвості всім науково-практичним починанням педагогічної спільноти. Революційний розвиток суспільства потребує науково обґрунтованих новітніх підходів до вирішення завдань виховання та освіти.

Спробуємо творчо підійти до розробки методологічних основ: схарактеризувати загальні суспільно-історичні передумови, проаналізувати філософсько-світоглядні аспекти, використати дані синтезу сучасних філософських та конкретно-наукових знань про людину як педагогічну мету, визначити методи побудови теорії.

Нова теорія має складатися з провідної ідеї, що визначає вирішення основної проблеми виховання й освіти людини в сучасному світі, та головної педагогічної мети; загальних та часткових принципів, що відображають цілі та завдання, зміст та організаційні форми навчання та виховання, специфіку педагогічної діяльності в сучасних умовах, вимоги до організації освіти, її матеріально-технічного та наукового забезпечення.

Не спрацьовують багато відомих ідей та принципів педагогіки: всебічного розвитку, виховання, зв'язку теорії навчання з практикою тощо. Чи не час наповнити їх іншим змістом, змінити і навіть запропонувати нові?

Людина буде жити і творчо працювати в умовах повного господарчого розрахунку та самофінансування, демократизації та самоуправління, широкої гласності, політичного плюралізму. До такого життя потрібно готувати: формувати нові соціально-психологічні установки, багато змінювати у змісті та процесі трудового, світоглядного, морального виховання. Все це і визначає потребу в новій теорії.

Глобальні проблеми сучасності вперше роблять кожного безпосередньо об'єктом всесвітньої історії: педагогіка буде сприяти перетворенню людини на суб'єкт сучасного історичного процесу — це перша, всесвітньо-історична передумова створення нової педагогічної теорії. Вона покликана здолати деформації у психології та поведінці людей, у розумінні людини як мети, а не засобу, створити педагогічні умови для формування гуманістичного типу особистості, орієнтованої на творче перетворення соціальної дійсності та саморозвиток.

Людство в цілому і кожна людина зокрема все більше починають усвідомлювати себе об'єктом впливу не лише природних, земних, але й космічних процесів, зростає в цілому біопсихічна "чутливість" до біологічних, психологічних, соціальних та природно-космічних факторів існування людини у світі, різко збільшується біосоціальне навантаження на особистість. Названі передумови дають методологічні орієнтири для нової теорії, дозволяють по-новому поглянути на цілі, завдання та проблеми педагогіки. Теорія пізнання та перетворення дійсності слугує справжнім методологічним компасом у педагогічному пошуку, в розкритті соціально-педагогічних протиріч та шляхів їх вирішення.

Нова картина світу тільки починає складатися, триває процес об'єднання на основі нового політичного мислення, пріоритетності загальнолюдських цінностей, необхідності виживання людей у ядерний вік. Під впливом цих тенденцій перетворюється наша філософія, звільняючись від застарілих ідеологічних, методологічних та гносеологічних стереотипів, усе більше орієнтуючись на творчу основу всієї багатоманітності філософсько-світоглядного арсеналу людства, його історії та сучасності.

Проблема духовності, як це зараз широко визнається, явно недооцінювалася в науці, що негативно відобразилося на практиці навчання і особливо виховання. "Якщо буття визначає свідомість, значить, і духовна культура недооцінюється", — таким є, наприклад, типовий висновок, що спирається на недостатнє розуміння взаємозв'язку буття і свідомості. Це не дивно, якщо згадати, що ідея про свідомість, яка не лише відображає світ, але й створює його, не впроваджувалася послідовно ані в шкільних курсах, ані у вузівських курсах філософії. Не сприяло духовному розвитку людини і тривале негативне ставлення до філософської антропології, ігнорування її можливостей у системі марксистського світогляду. Ідеологічна замкненість, закритість свідомості для інших типів світосприйняття в освіті вела до того, що мимоволі входячи в світ інших соціальних цінностей, поширених у реальному, а не книжному світі, людина починала втрачати свою світоглядну одномірність, а також саморуйнуватися, втрачаючи звичні позиції. Почав з усією гостротою проявлятися феномен різнотипності світогляду, коли у свідомості людини співіснують різні, іноді прямо протилежні типи світогляду (матеріалістичний та ідеалістичний, науковий і міфологічний та ін.). Усе це призводило до руйнування цілісності особистості, посилювало через відсутність вільного світогляду загальну її невротизацію, знижувало відомий з давніх часів "терапевтичний ефект" філософського начала.

Саме існування та виживання людства стало проблемою, масова суспільна думка приходять до вихідної основи філософствування — усвідомлення

фундаментального філософського феномену буття, існування у світі. Поняття “існування” постає і педагогічним об’єктом: ми повинні не лише вчити молоде покоління виживанню в екстремальних екологічних та соціально-економічних умовах, але і виховувати в нього своєрідну культуру існування у світі, суспільстві, що належить не лише до глобальних, земних, але й космічних, всесвітніх процесів. Така орієнтація зумовлює внесення значних коректив у педагогіку, практику навчання та виховання, а саме в завдання формування свідомості людини. “Людина, наділена всесвітньою свідомістю, — зазначає В.П. Зінченко, — не може бути гвинтиком”¹. Педагогічна інтерпретація людини з позицій надзвичайно широкої категорії існування дає можливість побачити і зрозуміти її у цілісному зв’язку з усім світом.

Усе більшу роль у змісті світогляду та його формуванні починають відігравати такі цінності, як світ, життя, людина, життєтворчість. Поняття світу, охоплюючи весь обсяг об’єктивної та суб’єктивної реальності і не замінюючи матерію, характеризує цілісність та поліфонію дійсності. Поняття життя концентрує увагу на кінцевій одухотвореності, в якій реалізувалося ставлення людини до світу, знань, самої себе. Життєтворчість характеризує найвищу якість життя, кінцевий смисл нашого існування. Філософське осмислення цих категорій може стати основою педагогічного аналізу людини, оскільки створює узагальнений та однотипний світоглядний фон для сприйняття її не лише як земної, але і космічної істоти.

Такий підхід є перспективним для створення нової теорії, яку можна назвати полюсно-полярною теорією існування людини, суть її полягає в таких, поки що гіпотетичних, аргументах. Людина існує в чотирьох основних вимірах: біологічному, психологічному, технологічному та природно-космічному. Біологічне характеризує фізіологічні, “тілесні” особливості людини, її приналежність до світу живих організмів. Психологічне поле відображає психіку (свідоме та несвідоме), приналежність людини до відображувальних, психічних процесів, притаманних не лише людському роду, але й багатьом іншим живим істотам, з якими вона спілкується в житті. Соціально-технологічне поле характеризує соціальні (суспільні) та технологічні параметри життя, причетність людей до історичних процесів, світу техніки, науково-технічного прогресу. Природно-космічне поле визначає зв’язки людини з усім оточуючим природним середовищем, з усіма процесами Всесвіту.

Спробуємо виділити різні полюси існування: в біологічному — життя і смерть, сприятлива та несприятлива спадковість, фізіологічна норма та патологія, здоров’я та хвороба, сила і слабкість тощо; у соціально-технологічному — розвиток людської історії та її припинення (як можливість), повнота соціальних зв’язків людини та їх руйнація, соціальна гармонія та дисгармонія, матеріальний добробут та відсутність матеріальних благ, суспільне визнання та неприйняття, технологічність та нетехнологічність цивілізації тощо; у природно-космічному — екологічна гармонія та дисгармонія, існування (буття) та неіснування (небуття) й інші поля та полюси

¹ Вопросы философии. — 1989. — № 1. — С. 9.

визначають головні протиріччя існування людини (а вони можуть перебувати між полями, тобто бути біосоціальними), вирішення чи не вирішення яких впливає на стійкість, пристосування людини до умов існування, а характер їх вирішення — на особливості індивідуальної долі. Повнота вияву полярних категорій, протиріч відображає повноту зв'язків людини зі світом, міру гармонії та дисгармонії життя.

Людина є унікальною за своєю універсальністю, творчо-перетворювальною роллю у світі, її можливості знаходяться в межах основних протиріч існування. Реалізація чи нереалізація можливостей визначає, врешті-решт, щастя — нещастя у її долі чи на життєвому шляху.

Отож, будемо сприймати людину як єдину біопсихосоціоприродно-космічну сутність. Саме таким він і є — предмет педагогічного розгляду та впливу. Принциповим для педагогіки стає розвиток наукових уявлень про сутність людини та її природу. Поки в них багато невизначеного, важко втілити сукупність усіх мінливих суспільних відношень. Педагогіка не має права зациклюватися лише на певному (конкретно-історичному, класовому, професійному та ін.) вияві сутності людини.

Полюсно-полярна теорія існування людини може стати філософсько-світоглядною основою для розробки педагогічної теорії в майбутньому. Навчання та виховання у ній націлені на підготовку людини до життя в основних полюсах існування, спрямовані на усвідомлення та вирішення протиріч буття. Досі ж ні в теорії, ні в практиці такої орієнтації не дотримуються.

Важливим завданням повинен стати синтез знань про людину як мету виховання. У процесі досягнення такого синтезу слід використовувати важливі конкретно-наукові ідеї та факти, наприклад, ідею В.І. Вернадського про прогресивну еволюцію людства як космопланетарний феномен в еволюції Всесвіту, а також парадоксальну думку про біологічний розвиток людини, що триває, та появу нових механізмів його видової еволюції.

Необхідно педагогічно осмислити антропний космологічний принцип, який приходить на зміну принципу Коперника, що забороняв ставити людину в привілейоване становище у Всесвіті. Він може виявитися визначальним "як для світогляду, так і для всієї теоретичної та практичної діяльності"².

Неможливо, наприклад, вирішувати питання диференціації навчання без урахування факту триваючої біологічної еволюції людини, зокрема пов'язаної із сучасним способом життя, коли виникають функціональні типи конституційного реагування (типи "спринтер", "стаєр", "змішаний" та ін.)³.

Аби прийти до цілісного розуміння людини в педагогіці, нам необхідно її розглядати в єдності свідомого та майже не задіяного в нашій сфері безсвідомого та підсвідомого. Адже саме з названою сферою психіки пов'язані важливі механізми творчого процесу, формування внутрішніх установок та програм поведінки. Тут для нас відкривається новий світ — мікросвіт

² Григорян Б.Т. Человек. Его положение и призвание в современном мире. — М., 1986. — С. 158.

³ Казначеев В.П., Сирин Е.А. Феномен человека: комплекс социоприродных свойств // Вопросы философии. — 1988. — № 7. — С. 29—36.

людської психіки; його треба систематично вивчати та шукати педагогічні засоби оптимальної взаємодії з ним. Істотною для педагогіки є проблема зумовленості поведінки та діяльності особистості, її детермінантами постають людська свідомість, воля, практика, предметна та соціальна діяльність. Такий підхід приводить до відмови від “стимульно-реактивних” моделей людини, від “соціальної міфології” та “соціальної алхімії”. Безперечно, природа людини має внутрішні протиріччя та насичена найнесподіванишими та парадоксальними проявами, особливо у кризові періоди історії.

У світі знижується рівень духовності суспільства, спостерігається небезпечна тенденція розпаду у свідомості людей світоглядних та соціальних цінностей, посилення містичних настроїв серед молоді (та й не лише в її середовищі), спостерігається пристрасть до чудес, до богошукання. Так, в 1996 році 34 % опитаних жителів Німеччини вірили в магію та чарівництво, 66 % — ясновидіння; в США 38 % молоді (від 18 до 24 років) вважають астрологію наукою⁴.

Дослідження, здійснені у 90-ті роки ХХ століття, показали, що серед студентів у містичні одкровення вірять 32,6 %, у долю, сни та ворожіння — 38,3 % (в основному дівчата): серед випускників середніх шкіл, ПТУ, технікумів 43 % вірять у визначеність від народження життєвого шляху, у ворожіння — 45 %, у безсмертя душі — 23 %. А це все показники певної розгубленості людини в світі, усвідомлення його як повного протиріч, нестабільності та проблемності самого існування в ньому.

Невипадковими є ситуації, коли часто ми отримуємо результат, протилежний очікуваному. Серед причин цього не останню роль відіграє незнання людини. Багато педагогічних впливів можна порівнювати з операцією, яку роблять не скальпелем, і тим більше не лазером, а кам'яною сокирою. Зараз потрібна інша педагогічна технологія — мікротехнологія, заснована на детальному, новому міждисциплінарному знанні людини та індивідуальному характері формування кожної особистості. Відомо, наприклад, про активізуючий вплив помірних сигналів на організм та руйнівний вплив сильних (наприклад, тепла, що використовується в екстрасенсорних сеансах і майже не використовується у звичайній фізіотерапії), але ми в педагогіці і досі використовуємо переважно “сильні” впливи, а “слабкі”, тобто найбільш ефективні, розробляємо недостатньо, не враховуючи специфіку позитивних та негативних зворотних зв'язків.

Те саме можна сказати і про розумове виховання: воно в нас не лише у школі, але і в суспільстві недооцінюється за багатьма параметрами. Б.Г. Ананьєв у свій час помітив, що “в деяких відношеннях гетерогенний вплив розумового виховання на фізичний розвиток наближається за силою до гомогенних впливів фізичного виховання на фізичний розвиток”⁵.

І цей вплив здійснюється, очевидно, “ансамблем механізмів, включаючи молекулярні перетворення в нейронах”⁶. Як доказ такого впливу вчений навів дані, отримані в дослідженнях ролі розумової праці як провідної сили,

⁴ Коган Л.Н. Человек и его судьба. — М., 2000. — С. 244.

⁵ Ананьев Б.Г. О проблемах современного человекознания. — М., 1977. — С. 215.

⁶ Там же.

що протистоїть інволюційним процесам, — праці С. Пако, С. Майлса, К. Пархона, Т. Бурльєра та інших учених. Раніше цей напрямок розумового виховання в педагогії майже зовсім не розроблявся. І такі приклади слабкого зв'язку нашої галузі з іншими науками, що вивчають людину, можна продовжити.

Вважаємо, що філософські, соціологічні, психологічні, медико-біологічні, правові, економічні та інші сучасні пошуки слід спрямовувати на вияв нових аспектів розуміння людини. Спроби цілісного розгляду людини здійснювалися давно, вони відобразилися в предметі так званої педагогічної антропології. Остання, у свою чергу, була тісно пов'язана з ідеями філософської антропології. На Заході в XX столітті цей зв'язок розкритий, зокрема у працях М. Шелера, Г. Плесснера, О.Ф. Бальнова та його учня В. Лоха. Цікавою є думка про "невимірність людини", яку можна вважати методологічним принципом антропологічної педагогіки. О.Ф. Бальнов ще у 40-ві роки розробив низку категорій такої педагогіки: криза, умовляння, порада, зустріч, ризик, невдача та ін. Особливу увагу приділено кризі, з якої починається "усіяке нове життя" та "відкривається нове начало".

Особиста криза підноситься в антропологічному підході до висот певного універсального механізму виховання. Із педагогічних позицій належить глибоко проаналізувати такі поняття, як криза, страждання, страх, довіра, свобода рішення, вибір, катарсис, радість, печаль, натхнення, совість тощо, їх недостатня інтерпретація характерна не лише для вітчизняної, а й для всесвітньої педагогіки. Окремі можливості синтезу знань про людину як педагогічну мету знайшли відображення в методології та філософії виховання (освіти), однак, в цілому фактично з 30-х років проблеми людини (філософії та антропології) виявилися на периферії досліджень. І лише сучасний етап розвитку суспільства ставить ці проблеми в центрі уваги вчених.

Інтегративні процеси в житті та пізнанні дозволяють сподіватися, що сучасна наука (в тому числі й педагогіка) на шляху революції в розумінні людини. У будь-якому випадку, принциповий стрибок у такому осмисленні нині життєво необхідний для поглиблення знань про історію та суспільний розвиток і для виходу із тих кризових ситуацій, в які людина все частіше потрапляє в нашому неспокійному світі. Завданням міждисциплінарного синтезу знань про людину є вибір для педагогічної інтерпретації сучасних людинознавчих теорій та синтез нових аспектів розуміння людини, що приводять до нових педагогічних теорій та принципів, а в кінцевому результаті — до нової педагогічної теорії.

Сучасна наука відрізняється розвиненим теоретичним знанням, має спільні наукові теорії, багатоманітний інструментарій дослідження, перш за все гіпотетико-дедуктивний метод побудови теорії. Сутність його полягає у створенні спільної гіпотези про досліджуване явище, з якої дедуктивно виводиться ціла система часткових гіпотез. Після цього створена конструкція підлягає дослідній перевірці чи емпіричному обґрунтуванню, уточнюється та конкретизується, перетворюючись на теорію.

Таким чином, розвинене теоретичне знання, на відміну від попереднього емпіричного етапу розвитку науки, будується не "знизу", в результаті індуктивного узагальнення фактів, а "зверху" по відношенню до емпіричних

даних. Таким чином, особлива роль у розвитку наукового знання і в логіці досліджень тут відводиться не формально-логічним процесам узагальнення, а теоретичним гіпотезам, що є творчим стрибком, проривом до нових знань. Це особливо важливо для педагогіки, в якій відчувається дефіцит дійсно новаторських ідей та потреба у творчих узагальненнях. До речі, багато науково-дослідницьких проєктів, дисертацій з педагогічних наук відрізняються одним істотним недоліком — відсутністю гіпотез чи їх слабкістю. Звідси недостатня новизна передбачуваних результатів, проєктів та дисертацій чи повна їх відсутність.

Гіпотетико-дедуктивний метод проявився при розгляді методів логічних основ теорії — у гіпотетичних положеннях полюсно-полярної теорії та її наслідків, у передбаченні про синтез знань про людину як педагогічну мету, в можливостях методологічної орієнтації теорії на нові аспекти розуміння людини, цілі та завдання її формування. Його застосування необхідне і в розробці педагогічних основ теорії. Він починає діяти за наявності певної проблеми: гіпотеза виникає як її ймовірне вирішення. У центрі нової теорії знаходиться ідея життєтворчості формування людини як творця, проєктувальника власного життя, охоронця життя та розуму на землі — унікального етапу в еволюції всесвіту. У цій ідеї реалізується смисл існування людини у світі, необхідність її перетворення на суб'єкт всесвітньої історії. У ній відображається і закон підвищення цілей життя — істотна особливість сучасного розвитку людства, що іде до соціально-економічної та культурної інтеграції, до вирішення глобальних та постановки перспективних для розвитку цивілізації космічних проблем. Можна передбачити, що нова педагогіка буде наукою життєтворчості. Саме людини, а не лише особистості (на що ми досі націлювалися), включаючи як соціально-особистісні, так і індивідуально-біологічні характеристики, що дозволить уникнути недооцінки природних начал в людині. Орієнтація ж на психологічну концепцію особистості не сприяє єдності біологічного та соціального в людині, позбавляє особистість природних здібностей та розчиняє її в міжособистісних стосунках.

Спираючись на ідею життєтворчості, а також на положення полюсно-полярної теорії, формуємо нові для педагогіки принципи: формування як цілісної біопсихосоціоприродно-космічної істоти, формування здатності витримувати та вирішувати протиріччя основних полюсів існування людини, формування універсальної творчо-перетворюючої сутності кожної людини в межах основних полів її існування та можливостей.

З ідей життєтворчості випливає необхідність орієнтації сучасної освіти на загальнолюдські цінності. У нашій педагогіці ще не здійснено перехід до їх засвоєння як пріоритетних у вихованні, не визначено достатньо повно і склад такого типу цінностей. Ми не звикли вважати весь оточуючий людину світ — космос особливою сферою мешкання землян, цілісно сприймати Землю та її екологічну гармонію, мир на планеті, людство, людину, її життя і творчість, гуманістичне начало всього життя, культуру.

Майбутня теорія неможлива без гуманізації педагогіки та системи освіти. В сучасних умовах важливо встановити та розвинути суб'єктивно-особистісний підхід до формування людини, здатної до перетворення діяльності

та власного розвитку. Необхідно готувати студентів до соціальної творчості у всіх сферах суспільного життя, до удосконалення суспільних відносин, управління розвитку суспільства. Демократизація усіх складових безперервної освіти (розвиток форм самоврядування, залучення до цього процесу молоді, спільноти, створення механізму державно-суспільного управління освітою) передбачає все більшу соціалізацію вищої освіти (в широкому смислі слова), тобто відкритість системи освіти соціальним процесам, збагачення та розширення її соціально-політичних функцій як інституту державного, суспільного та ідеологічного. У свою чергу, саме соціальне середовище все більше педагогізується, тобто знання та засоби виховання все ширше впроваджуються в усі сфери життя. Теоретична розробка нових принципів — необхідна умова оновлення основ теорії.

Орієнтація педагогіки на життєтворчість передбачає принципову зміну ставлення до загальної філософсько-світоглядної та діалектичної підготовки вже у базовій шкільній освіті. Потребує особливої уваги формування готовності молодого покоління до соціальної творчості. Необхідно розробляти методики формування колективних та індивідуальних проєктів життя, вчити їх реалізовувати.

Змінюється і характер підготовки вчителя. В ідеалі він повинен бути педагогом-дослідником, здатним не лише вміло використовувати, але і створювати й засвоювати педагогічні нововведення. Зростають вимоги і до організації освіти. У процесі долаання труднощів створюється державна суспільна система з багатоманітністю форм управління та матеріально-технічного забезпечення. Вже зараз вимальовуються контури нової педагогічної теорії, методологічні та теоретичні можливості її конкретного розвитку.

© В. Буряк, 2008